

תוכן העניינים

ט	תודות
1	מבוא
9	פרק ראשון: שפות מוסריות ותמונות עולם
9	שפות מוסריות וצורות חיים
13	מוסר וקוסמולוגיה: הזנה הדדית
15	השוואות בין שפות מוסריות: מציאת ההנגדה החדה
19	פרק שני: מיתוס, מדרש וכלים פרשניים
20	החשיבה המיתית בספרות חז"ל
20	מחשבת חז"ל והפילוסופיה
24	מיתוס ומדרש על פי איתמר גרינולד
34	מיתוס וחשיבה מדרשית
37	הכלים הפרשניים
37	הכלים ההיסטוריים, הפילולוגיים, הספרותיים והאנתרופולוגיים
39	הכלי הפילוסופי: הנגדה חדה
41	המדרש המחקרי על המדרש החז"לי
43	המיתוס של הענווה
45	פרק שלישי: קוסמוס מול בריאה: השלכות מוסריות
46	הקוסמוס היווני והבריאה המקראית
48	הקוסמוס היווני
54	בריאה בדבר ה'
61	השלכות מוסריות: ההנגדה החדה שבין ספרווינה לענווה
63	ספרווינה (σωφροσύνη)
66	ענווה
71	השוואה והנגדה חדה
74	מן המקרא לחז"ל

78	פרק רביעי: גסות הרוח ושפלות הרוח
	דימויי שפלות וגובה בספרות יוון העתיקה ובמקרא ומשמעותם
78	המוסרית
79	האדם הירוד (ταπεινός) והאדם הגדול (μεγαλοψυχος) בספרות יוון
84	שפלות וגאות במקרא
84	הענווים ועושקיהם בספרי הנביאים ובתהלים
87	הגבוהים הגאים: תיאורם והשפלתם
92	היברים וגאווה מקראית: השוואה והנגדה חדה
97	גסות הרוח בספרות חז"ל
98	גאוות ה' על גאים
102	גסות הרוח
114	'כמה גדולים נמוכי הרוח'
118	בין המקרא לחז"ל: תפילת 'נמוך הרוח'
122	נספח א: עיון מפורט בנבואות על ענווים בעמוס, בישעיה ובצפניה
126	נספח ב: ענוות איוב
	פרק חמישי: ענוותנותו של הקב"ה
128	ענוות משה
130	במדבר פרק יב
135	הענווה בספרות בית שני
136	ענוותנותם של מנהיגים
142	ענוותנותו של הקב"ה
143	בראשית רבה א, יב – 'לזה נאה לקרות אלוה'
	בבלי, מגילה לא ע"א – 'כל מקום שאתה מוצא גדולתו אתה
146	מוצא ענוותנותו'
150	תנחומא בובר, בראשית ד – 'ועִנְיָתְךָ תִּרְבְּנִי'
161	דיאלקטיקת הענווה
	פרק שישי: ענוותנות וקפדנות
167	קפדנות איננה כעס
170	קפדנות, פיוס וכבוד
172	ענוותנותו של רבי אבהו
177	כבוד – כעס אצל אריסטו
180	ענוותנותו של הלל הזקן
181	אורך רוח – הסיפורים הארץ-ישראליים

185	שבת ל ע"ב-לא ע"א – 'לעולם יהא אדם ענוותן כהלל'
189	סוגת הסיפור ופרטיו
196	ענוותנותו של הלל
206	'איזהו מכובד? המכבד את הבריות'

214	פרק שביעי: העניו בין כבוד התורה לכבוד הבריות
214	ערכים סותרים
216	כבוד בספר משלי ובספר בן סירא
223	כבוד התורה: 'אין כבוד אלא תורה'
232	כבוד האדם: 'אל תהי בו לכל אדם'
235	כבוד התורה מול כבוד האדם
251	ענוה יתרה

פרק שמיני: ענוה כמוקד של מערכת מוסרית: תמונת עולמו

255	של העניו
255	העניו כנתין מלכות השמים
262	המשולש: גסות הרוח, שפלות הרוח וענוה
263	שפלות הרוח וענוה
266	גסות הרוח וענוה
268	ענוה וערך האדם
	ערך האדם, ערך הפרט: בי רבי ישמעאל, אסכולות פילוסופיות
269	וסוגיות הענוה
276	איידוס, ענוה וענוה שלא לשמה
283	מגבלות הענוה
285	ענוה וכבוד
285	קוסמולוגיה וכבוד
287	המגלופסיכוס והעניו
292	ענוה כתופעה תודעתית
297	ענוה וחסד

קיצורים ביבליוגרפיים

מפתח השמות והעניינים

מפתח המקורות

מבוא

להגות המערבית יש שני מקורות השראה עיקריים: התנ"ך וספרות יוון העתיקה. בספרות חז"ל יש לא מעט פולמוסים עם הנצרות ועם תפיסות יווניות, אבל בעת העתיקה לא נוצר דיאלוג הדדי, מעמיק ופורה ביניהם, ודברי המוסר שבספרות חז"ל טרם זכו למחקר עיוני שיטתי. אחת הסיבות לכך היא ההנחה שמקורות אלה – מימרות, דרשות וסיפורים – הם טקסטים דידקטיים, ועל כן ניסוח תמציתי של המסר שלהם ממצה את מלוא משמעותם המוסרית והרוחנית. בגלל אופיים העממי והלא-פילוסופי של מקורות חז"ל נותרה הגותם מחוץ לשיח הפילוסופי, התאולוגי והפוליטי שצמח מתוך הנצרות הקדומה והגות יוון העתיקה.

אך לא רק אופיה הדידקטי-עממי של ספרות חז"ל השאירה מחוץ לדין התרבותי הערכי המערבי הכללי, אלא גם אופיה הספרותי. הטקסטים אינם מביעים תוכן רעיוני ממצה או שיטתי, ועל כן נוצר הרושם שאין בהם תפיסה מוסרית שראויה לעיון פילוסופי. כיוון שכך, לא זכו דברי המוסר בספרות חז"ל למחקר עיוני-שיטתי וגם לא נכנסו לשיח המערבי הפילוסופי. אלא שהנחה זו איננה נכונה לגבי המקורות בספרות זו העוסקים בענווה, שכן מקורות אלה מבטאים תפיסת עולם ערכית בעלת עומק רעיוני ולא רק מסר דידקטי, ואי-אפשר להבין מהו אידאל הענווה בלי להזדקק לתמונת העולם ולמשמעותה בחיים החברתיים. אני מבקש לתרגם את דברי חז"ל לשפה שתשמש בסיס לדיאלוג פורה עם החשיבה המערבית הפילוסופית ותקוותי היא שספרי יהיה צעד ראשון בהפגשתן של תרבות המוסר בספרות יוון עם זו של חז"ל.

בסוף שנות השמונים של המאה העשרים נפתח דיון בכתבי עת פילוסופיים שניסה להסביר מהי ענווה (humility או modesty).¹ הכותבים ניסו ליצור תפיסה חדשה של הענווה. כמה מהם ביקשו להצילה מרעיון עליבות האדם וחוסר ערכו, שאותו זיהו עם תפיסות היסטוריות, על פי רוב נוצריות.² נקודת המוצא

1 ג'נין גרנברג, קנט, עמ' 107-112, 138-141, 166-169, דנה במאמרים ומבקרת אותם. פנחס פולונסקי, ענווה, עמ' 11-18, מקטלג את המסקנות ומביא מאמרים נוספים מאנציקלופדיות וממקורות נוצריים.

2 ראו למשל ריצ'רדס, ענווה, עמ' 7, 8, 168-169; הייר, ענווה, עמ' 238; סטטמן, צניעות, עמ' 429-432.

שלהם הייתה ההנחה שענווה היא סוג של הערכה עצמית, שהעניו מודד את עצמו בהשוואה לדבר מה חיצוני, ושענוותו מתבטאת באופי הערכתו העצמית ובתוכנה. המחלוקת נסבה על השאלה מהו אותו דבר חיצוני שביחס אליו מעריך העניו את עצמו ואם הערכתו צודקת, או שמא הוא משפיל את עצמו בעיני עצמו. היו שטענו כי הענווה כרוכה בהשוואת האדם את עצמו לאחרים;³ חלק חשב שהעניו מעריך את עצמו נכונה בהשוואת אלה,⁴ וחלק – שהוא מעריך את עצמו פחות מן הראוי.⁵ אחת השאלות שעלו בהקשר זה הייתה אם העניו, הטרוד בהשוואת הישגיו להישגי אחרים, עסוק בעצמו יתר על המידה.⁶ אחדים טענו שהעניו משווה את עצמו לאידאל מוסרי כלשהו.⁷ גם כאן הייתה מחלוקת אם העניו מעריך את עצמו כראוי או פחות מן הראוי. המחברים נחלקו גם בשאלה אם אפשר להבין מהי ענווה בלי להתייחס לסטנדרט טרנסצנדנטי, כלומר מציאות מוסרית נתונה שמקורה מעל לאנושות, שביחס אליו ברור שהאדם נכשל.⁸ עלתה גם שאלה אם יש לעניו עניין בהערכת האחרים אותו, ואם כן – באיזו מידה. לעומתם היו מי שהרגישו שכל ניסיון להגדיר ענווה כסוג של הערכה עצמית חייב להיערך מול סטנדרט טרנסצנדנטי שיוביל לתחושה של שפלות ועליבות האדם ביחס אליו, ולכן טענו שענווה היא התנהגות מתונה וצנועה אל הזולת.⁹

הניסיון להגדיר ענווה ללא התייחסות פרשנית היסטורית לקה בחסר, שכן זניחת העיגון הפרשני ההיסטורי שחררה את הפילוסופים מהצורך להתחשב בכל דבר שהוא מלבד בנטייתיהם המוסריות הקשורות לתפיסותיהם הפסיכולוגיות, החברתיות והערכיות. לכן השאלה מהי ענווה הוצגה באופן מופשט לחלוטין. המחקרים שדנו בענווה בספרות חז"ל לקו אף הם בחוסר עיגון בתפיסות עולם היסטוריות והשתמשו במילה ענווה כאילו הכול יודעים מה פירושה.¹⁰ אני סבור, לעומת זאת, שדין פורה בענווה צריך להתקיים על בסיס פרשני-היסטורי. אלמלא כן הוא עלול להיות תלוש ולא יסביר את ההנחות שמזינות אותו. מכאן נפתחה הדרך לגיבוש ההנחות שבבסיס ספר זה. אני תר אחר משמעות

3 דרייבר, בורות; הנ"ל, צניעות; פלנגן, בורות; הייר, ענווה.

4 ראו פלנגן, בורות.

5 ראו דרייבר, בורות; הנ"ל, צניעות.

6 גרנברג, קנט, עמ' 168.

7 ראו מורגן, ענווה.

8 ראו הייר, ענווה; סטטמן, צניעות.

9 ריצ'רדס, מעלה, עמ' 256; שולר, צניעות, עמ' 478–479, 483–485; סטטמן, צניעות, 433,

437.

10 לדיון מפורט במחקרים אלה, ראו לואיס, ענווה, עמ' 22–30.

של אידיאל הענווה כיסוד תרבותי מרכזי. בניגוד לעבודת המילונאי אינני מחפש את משמעות המילה ענווה מתוך הטקסט, אלא את משמעות הטקסט שבו ענווה היא רכיב מכריע. אפשר לדמות את היחידה הלשונית שאני מבקש לפענח לקבוצה של מעגלים ערוכים זה בתוך זה. במעגל המרכזי עומדת היקרות מסוימת של המילה ענווה (או צורה אחרת שלה) הנתונה בתוך מעגל גדול יותר – דרשה, סיפור או פתגם, שנתון אף הוא בתוך מעגל גדול ממנו – סוגיה שלמה שהתהוותה בתוך מציאות חברתית מסוימת ובהנחות קוסמולוגיות מסוימות. ואכן, חלק הארי של ספרי עניינו גילוי הקשר תרבותי רחב של העולם כפי שהוא נשקף מנקודת ראותו של העניו. לפיכך עלי לשאול: מהו הרקע הספרותי והרעיוני של טקסט זה – בין במקרא בין בספרות חז"ל עצמה? איך הוא מתייחס למסורת זו – משנה אותה, מפתח אותה, דוחה אותה? לאיזה הקשר חברתי הוטל הטקסט? לאיזה קהל מאזינים הוא נועד? ולבסוף: מתוך איזו תמונת עולם כללית הוא שואב את כוחו? כדי לעמוד על המשמעות שאני חותר לגלותה אני זקוק לבדיקת הרקע המקראי של הסוגיה, הרקע החברתי שלה, התפיסות החברתיות העומדות מאחוריה, התמונה הקוסמולוגית שהיא מניחה והמסורות הספרותיות הרלוונטיות לה בספרות חז"ל.¹¹

הנחות מתודולוגיות אלה הביאו אותי לגיבוש העיקרון שעל פיו בחרתי באילו טקסטים להתמקד. ראשית, טקסט שאינו משתמש במילה ענווה מזמין יבוא של רעיון ממקום אחר. לכן, טקסט כזה כשיר להידון רק לאחר שחקרתי טקסטים שמזכירים ענווה במפורש ואני יכול להסמיך עליהם את קריאתי בטקסט שאינו מזכיר אותה. לולא כן אני עלול, כמו כמה מן הפילוסופים וכמה מחוקרי חז"ל, לגלות ענווה בכל מקום שארצה. ועוד זאת: לשון ענווה או נגזרותיה מופיעות עשרות פעמים בספרות חז"ל הקלסית. ברוב מופיעה אין נתונים בטקסט עצמו שיכולים להסגיר משמעות תרבותית רחבה. אם המילה ענווה מופיעה למשל בתוך רשימה של מידות הנדרשות מן המועמד להיות דיין, אני יכול להסיק שאין היא סותרת לגמרי את המידות האחרות שברשימה; אבל אם אין התייחסות נוספת לענווה בטקסט, כל מה שאגיד אצטרך להביא ממקום אחר ואולי מתוך דמיוני. טקסט כזה אינו מקדם אותי; אדרבה, הוא מזמין אותי להחיל עליו את דעותי הקדומות. רק טקסטים שבהם הענווה – המזוהה בפירוש במונח זה – היא הנושא העיקרי, והבהרתו או העמקתו של אידיאל הענווה היא אחת ממטרותיהם העיקריות, יכולים להיות בסיס להבהרת הענווה כאידיאל מוסרי.

11 מסורת ספרותית חז"לית היא חלק מן ההקשר של הטקסט הנידון לא רק כאשר הטקסט הנידון הוא עיבוד או פיתוח של מקור חז"לי קדום יותר אלא גם כשהוא מתפלמס אתו וחולק עליו.

השקעתי הרבה בארגון של הטקסטים, בשיוכם יחד לסוגיות, דהיינו בכינוס קבוצות של טקסטים העוסקים באותו היבט של הענווה, ולאחר מכן בזיהוי מקורות אחרים שקשורים לאותן סוגיות אף על פי שאינם נוקטים במפורש לשון ענווה. שתי סוגיות כאלה הן לב לבו של הספר. הראשונה עוסקת בניתוח הענווה המיוחסת לדמויות ספציפיות, ובעיקר האל עצמו. השנייה עוסקת בענווה כניגודה של הקפדנות. אחד הטיעונים המרכזיים של הספר הוא ששתי סוגיות אלה קשורות זו לזו בקשר מהותי ועמוק, ויוצרות אידאל אחד, אחיד אך רב השלכות, שמכונה בספרות חז"ל הקלסית 'ענווה'.

שני הפרקים הראשונים של הספר עניינם שפות מוסריות. בפרק הראשון, 'שפות מוסריות ותמונות עולם', אני מציג את השאלה: מה יש לדעת כדי להבין מהי ענווה? הוא מתמקד בהבהרת המונח 'שפה מוסרית' – כלומר המערכת הלשונית והמושגית שמשמשת בן תרבות מסוימת להביע את ערכיו. הפרק מציע מסגרת תאורטית לחוקר שפתה המוסרית של ספרות עתיקה.

בפרק שני, 'מיתוס, מדרש וכלים פרשניים', אני בודק אילו כלים פרשניים יעזרו להשיג ידע שיאפשר להסביר מהי ענווה. הפרק דן בסוג החשיבה המגולם במקורות מדרשיים, שכיניתי אותה מדרשית-מיתית, ובהבדל שבינה לבין חשיבה פילוסופית.

הפרק השלישי, 'קוסמוס מול בריאה: השלכות מוסריות', פותח את הדיון בהצגת הרקע המקראי למושג הענווה בספרות חז"ל. רקע זה חשוב משתי בחינות: (א) הוא הבסיס לשימוש במילים ענווה וענווים. ענווה היא מילה מקראית, ענווים הם דמויות מקראיות. מלאכת הדרש של המקרא מכרעת בעיצוב תפיסת הענווה בספרות חז"ל, ולפיכך אי-אפשר לעמוד על מידתם של ענווי חז"ל בלי להבין מי הם ענווי הנביאים ומשוררי תהלים, ובלי לעמוד על יחסם של חז"ל אליהם; (ב) מכיוון שענווה קשורה בתפיסת האדם את מקומו בעולם, משמעותה של הקוסמולוגיה המקראית מכרעת בתפיסה של מידת הענווים גם במקרא וגם בספרות חז"ל. בפרק אני עוסק ביחסי הגומלין שבין הקוסמולוגיה המקראית לבין מצבם ומידתם של ענווי המקרא. השוואתם עם יחסי הגומלין שבין הקוסמולוגיה היוונית לבין המידה המקבילה, לדעתי, לענווה בספרות יוון, סופרווינה, היא עיקרו של הפרק. המשותף לשתיהן הוא ההתמודדות של אדם עם עולם נתון הנכפה עליו, עולם שלא הוא ברא אותו, שאין הוא שולט עליו ושאנינו מגיב בחיוב דווקא לרצונותיו ולתכניותיו.

הפרק הרביעי, 'גסות הרוח ושפלות הרוח', פותח את הדיון בספרות חז"ל משום שגסות הרוח התלמודית קרובה לגבהות הלב המקראית יותר משענוותם

של ענווי ספרות חז"ל קרובה לענוותם של ענווי המקרא. בעוד המעבר מגבהות הלב המקראית לגסות הרוח התלמודית הוא התאמה של יסוד רעיוני ורוחני מקראי לנסיבות עולמם ודתם השונות של חז"ל, הרי שהמעבר מענוותם של ענווי המקרא לענווה בספרות חז"ל הוא מהלך דיאלקטי מורכב. בפרק יש שני מוקדים: משמעותם המוסרית של דימויים של גובה ונמיכות במקרא ובספרות יוון, וניתוח סוגיה ארוכה בבבלי סוטה, בעניין גסות הרוח.

בפרק החמישי, 'ענוותנותו של הקב"ה', אני עוסק בסוגיות הענווה. הענווים של המקרא אינם בעלי מידה מוסרית מסוימת; הם עניים עשוקים הנדרשים לבטוח בה' ולקוות אליו. תפיסת האל המקראי כעניו אינה אפשרית כלל, שהרי שפלות הענווים היא הניגוד הקוטבי של גאון האל, שהוא 'גבוה מעל גבוה'. הפרק עוקב אחר תהליך פרשני מורכב שבמהלכו המידה הנדרשת מעשוקי המקרא השפלים (שכניתי אותה 'ענווה' כמילה שמסכמת את התקווה, את האמונה ואת הסבלנות הנדרשים מאנשים אלה, המכונים 'ענווים') עוברת טרנספורמציה ונעשית מאפיין מרכזי של הקב"ה עצמו. ענוות הקב"ה היא ויתור רגעי וולונטרי על מעמדו העליון, לעומת קבלה-השלמה מרצון עם המעמד הנחות הנדרשת מענווי המקרא. זהו תהליך פרשני דיאלקטי כי המשמעות העמוקה של הביטחון והתקווה הנדרשים משפלי המקרא מתגלה – ומתממשת – בניגודם, בענוותו של הקב"ה.

בפרק השישי, 'ענוותנות וקפדנות', אני מציג את השנייה שבסוגיות הענווה. הפרק מתמקד בהתנהגות הבולטת אצל העניו – הימנעות מוחלטת מקפדנות. אין העניו מגיב בכעס על פגיעה בכבודו. המקורות הנידונים בפרק הם סיפורי חכמים. עיון בסיפורים אלה מגלה שגם כאן אין המסר הדידקטי ממצה את המשמעות המוסרית של הטקסט. הסיפורים חושפים רובד נוסף בתמונת עולם שאידאל הענווה עומד ביחסי גומלין עמה. ניתוח עשירות אנקדוטות בתלמוד הבבלי של מעשי קפדנות מלמד שהקפדנות שהענוותן נמנע ממנה היא ניסיון של אדם במעמד של רב להשיב את כבודו שנפגע כתוצאה מהתעלמות הזולת ממעמדו. הדוגמה המפורסמת לענוותנות בעניין זה היא הלל הזקן. הלל הוא אבי התפיסה האיקונית של היבראות האדם בצלם אלוהים. מכיוון שקפדנות היא ניסיון לפגוע בכבוד הזולת, היא מצטיירת בעיני ענוותן כמו הלל, הרואה בכל אדם משכן לשריית האל, כאקט תוקפני, כסוג של עלבון המופנה כלפי האל וכקלקול או השחתה של נוכחות האל באדם הכועס עצמו. הפרק גם מנגיד את ענוותותו של הלל עם תפיסת אריסטו את הכבוד והכעס ומגלה את היסוד המשותף בין ענוותם של הלל ושל הקב"ה.

בפרק השביעי, 'העניו בין כבוד התורה לכבוד הבריות', אני עוסק במתח שבין כבוד האדם, העומד ביסוד סוגיות הענווה, לבין הכבוד העומד ביסוד נורמות כבוד התורה. הראשון הוא ערך נתון המשווה בין בני האדם והשני הוא ערך מושג שמדרג אותם על פי קנה המידה של החכמה. כאן מתגלה עימות בין האדם לתורה, השניים שאין למעלה מהם בעיני חז"ל, ומקור ערכו של כל אחד מהם במציאות שמעבר לחברת האדם, מבנה ומוסדותיה. כאשר התורה נעשית גורם חברתי היא יוצרת היררכייה ערכית, וכאשר רעיון צלם האל נעשה גורם חברתי הוא דוחף לשוויון. הפרק מעיין במתח זה ובתמרון הבלתי נמנע בין כבוד האדם לכבוד התורה.

בפרק השמיני, 'ענווה כמוקד מערכת מוסרית: תמונת עולמו של העניו', אני מסכם את התפיסות החברתיות והקוסמולוגיות שעומדות בבסיסן של סוגיות הענווה ושואל אם לאידאל הענווה יש משמעות פוליטית. בפרק נידונות הנגדות בין ההגות היוונית העתיקה המושתתת על מניעים ותפיסות פוליטיים, לבין החשיבה המקראית והחז"לית המושתתת על תפיסות מיתיות. מתוך כך עולה תמונה שאפשר לראות בה את האחדות הפנימית בין הקוסמולוגיה לערכים החברתיים הן בהגות היוונית הן בהגות המקראית והחז"לית.

אידאל הענווה יכול היה להתפתח רק מתוך תמונת עולם בעלת שני מאפיינים המקיימים ביניהם יחס דיאלקטי: מצד אחד עולם שהאלוהות שבו היא מציאות שונה בתכלית ממציאות האדם ולכן אין האדם יכול להשיג מעלה אלוהית, ומצד אחר עולם שניתנה בו לאדם מעלה אלוהית. הענווה בספרות חז"ל מתבטאת בהתנהגות חברתית, ועומקה הרוחני מתבטא בתפיסה מסוימת של הקשר שבין האלוהות לאנושות. על פי תפיסה זו קיימות שתי מציאויות: האחת היא המציאות החברתית המוכרת והשנייה היא המציאות שהעניו חי בה. למציאות החברתית שרוב בני האדם חיים בתוכה יש מבנה היררכי שבו המעמד משקף את חשיבותו של האדם ומכתיב התייחסות שונה לבעלי מעמדות שונים, שכן הבחנות בעלות משמעות מוסרית הקשורות במבנה החברה הן חלק בלתי נפרד ממנה. בעוד אחרים מפנימים את הערכים הגלומים בפועל במבנה החברה ובנהליה, מפנים העניו את משמעות מיתוס בריאת העולם בידי אל שאינו חלק מן העולם ואת בריאת האדם בו בצלמו. המציאות האחרת היא אפוא זו שהעניו חי בה, והיא הנשקפת מנקודת ראותו של האל. זוהי מציאות שההיררכייה החברתית שבה נעדרת משמעות ערכית או מוסרית, וכל בני האדם נהנים בה מכבוד שווה כצלמי אלוהים.

המאפיין הבולט בתודעתו של מי שאינו מכיר במשמעות הערכית של היררכיה אנושית כזו או אחרת הוא חסינותו מפני תחושת השפלה שמקורה במבנה ההיררכי. ערכו העצמי אינו תלוי בעולם האדם אלא בעולם האל. הוא אינו משקיף על העולם מנקודת מבטם של האנשים שהוא חי בחברתם אלא מנקודת ראותו של האל שברא הכול, ובדומה לאל הוא מרגיש כאב כשאדם מושפל, אבל אין הוא חווה השפלה ביחס לעצמו.

כל המובאות מן התלמוד הן מן התלמוד הבבלי, אלא אם כן צוין בפירוש התלמוד הירושלמי. כל התרגומים מאנגלית, מספרים שלא יצאו לאור בתרגום לעברית, הם שלי, אלא אם כן צוין אחרת.